

SOMATYZMY W JĘZYKU UKRAIŃSKIM Z KOMPONENTAMI NAZYWAJĄCYMI ZJAWISKA PRZYRODY

W artykule zbadano grupę frazeologizmów w języku ukraińskim z komponentami nazywającymi zjawiska przyrody, określono ich semantyczne i strukturalne osobliwości, a także dowiedziono ich bezpośrednich odniesień do stanów fizycznych i psychicznych oraz zachowań człowieka.

Słowa kluczowe: język ukraiński, jednostki frazeologiczne, somatyzmy, zjawiska przyrody.

У статті досліджено низку фразеологізмів української мови з компонентом найменування явища природи, з'ясовано їхні семантичні та структурні особливості, а також доведено їхній безпосередній зв'язок з фізичним, психічним та поведінковим станом людини.

Ключові слова: українська мова, фразеологічні одиниці, соматизми, явища природи.

This paper examines a group of idioms in the Ukrainian language indicating the components of natural phenomena, defined the semantic and structural peculiarities, as well as evidence of their direct references to the physical and mental conditions and human behavior.

Keywords: Ukrainian, phraseological units, somatisms, natural phenomena.

Badanie jednostek frazeologicznych (dalej JF) jest niezbędnym elementem badań lingwometrycznych konkretnych społeczności. Utwarte zwroty odzwierciedlają doświadczenie zdobyte w ciągu tysiącleci, zaczerpnięte z życia i świadomości ludzi.

Określenia zjawisk naturalnych to jeden z tych obiektów badawczych w obrębie leksykologii i frazeologii, który stosunkowo łatwo poddaje się analizie. Wynika to ze względnej stabilności ich członów, utrwalonych przez wiele stuleci i odpowiedniego stopnia reprezentatywności w źródłach leksykograficznych.

Aktualność tematu wynika z dążenia językoznawców do wykrycia prawidłowości i specyfiki tworzenia się, formowania i rozwoju JF oznaczający zjawiska naturalne. Celem jest wszechstronna analiza nazw-symboli zjawisk naturalnych w warstwie frazeologicznej języka.

Celem badania jest kompleksowa analiza JF z komponentem oznaczającym zjawisko przyrody we współczesnym języku ukraińskim, co zakłada ustalenie specyficznych właściwości analizowanych jednostek językowych i ich komponentów, które uczestniczą w tworzeniu całościowego znaczenia frazeologizmu.

Konkretnym zadaniem jest określenie zasad symbolizacji nazw zjawisk naturalnych, analiza użycia takich słów-symboli w języku ukraińskim, inwentaryzacja i systematyzacja podstawowego korpusu badanych idiomów z komponentem nazy-

wującym zjawiska naturalnych w celu ich kompleksowego rozpoznania.

Obiektem badania są JF nazywające zjawiska naturalne, które uznano za jeden z bardziej produktywnych środków wtórnej nominacji.

Przedmiotem badań uczyniono procesy transformacji w podsystemie frazeologicznym języka ukraińskiego, zgłębienie właściwości semantycznych JF, nazywających stan człowieka utożsamiany ze zjawiskami przyrody.

Metody badawcze: kontekstologiczna i leksykograficzna metoda, umożliwiająca inwentaryzację JF z komponentem nazwy zjawiska naturalnego. Metoda kontekstologiczna umożliwiła pokazanie mechanizm wewnętrznego funkcjonowania JF w języku.

Nowość naukowa uzyskanych wyników to przede wszystkim kompleksowe badanie JF z komponentem nazwy zjawisk naturalnych we współczesnym języku ukraińskim na podstawie ich całkowitej lub częściowej zmiany wartości znaczeniowej.

Pragnienie zrozumienia i rozwiązania kwestii istoty i mechanizmów wewnątrz procesów nominacyjnych powoduje stałe zainteresowanie lingwistów słownictwem somatycznym. Wyniki są wykorzystywane przy omawianiu polisemii, wtórnej nominacji, teorii metafory i in. Na gruncie języka literackiego do problemu somatyzmów w różnej mierze nawiązywał w swoich pracach W. Rusaniwski, D. Szmeliow, W. Tkaczenko, A. Szamota, D. Terchowa, N. Łobur i in. [4; 9; 6; 8; 5; 3].

W. Rusaniwski uznawał «antropomimizację» zjawisk przyrody, «przypisywanie przyrodzie żywej i nieożywionej procesów i działań, związanych z działalnością człowieka, funkcjonowaniem jego organizmu, z podobieństwem do części jego ciała» za proces ważny w rozwoju znaczeń słów [4, c. 93].

Terminy 'somatyzm', 'somatyczny' tłumaczy się na różny sposób. Według szerszej wykładni, 'somatyzm, somatyczny' (od gr. soma (somatos) — pol. ciało), to środki oznaczające zjawiska, które dotyczą fizyczności. W wąskim znaczeniu, somatyzm — jest to dowolny przejaw, położenie lub ruch osoby i ciała człowieka, czyli termin obejmujący wszelkie formy jednego z języków niewerbalnych — języka ciała, a w tym gesty, mimikę, sylwetkę, postawy osób, jak też różnorodne przejawy ich ruchów i stanów psychicznych [1, c. 85].

Leksyka języka, który definiuje strukturę składową JF jest ściśle związana z otaczającym światem. Dlatego też punktem wyjściowym jest twierdzenie, że najbardziej aktywne w tworzeniu frazeologizmów są leksemy-somatyzmy, wywołujące obrazowe skojarzenia z intelektem, pracą fizyczną, życiem, uczuciami, a także skojarzenia związane z postrzeganiem świata, jego wiedzą i zmiennością.

Powodem stałego zainteresowania somatyzmami jest fakt, że proces ewolucji świadomości w istniejącej rzeczywistości i samookreślenia jako osoby człowiek rozpoczął od uczuć, powstających bezpośrednio przez zmysły i części własnego ciała. Ludzkie ciało okazało się być jednym z najbardziej dostępnych dla obserwacji i badań w tym zakresie obiektów. Słowa oznaczające części ciała są tak stare jak ludzka świadomość.

Nazwy części ciała to najstarsza warstwa leksyki związanej bezpośrednio z funkcjonalną i zmysłową stroną ludzkiej egzystencji, odzwierciedlająca kulturowe i antropologiczne cechy osób należących do niektórych wspólnot językowych. To słownictwo nazywa się somatycznym, czyli oznaczającym części ciała i naturę jego organizmu, przez co jest jedną z ciekawszych grup leksykalno-semantycznych. Grupa ta należy do podstawowego korpusu słownictwa, który powstał w ciągu wielu wieków, i który odzwierciedla nie tylko wiedzę nosicieli języka o otaczającym ich świecie, ale i ich wyobrażenia o sobie i swoim ciele.

W artykule rozpatrywane są JF z komponentem nazywanym zjawiska naturalne, tj. stabilne kolokacje z całkowicie lub częściowo zmienionym znaczeniem [2, s. 210], które obejmują zjawiska naturalne w eksplicytnej formie. Pod JF z eksplicytną formą wyrażania zjawisk naturalnych ma się na myśli takie JF, które zawierają nazwę zjawiska natu-

ralnego, czyli leksemy, takie jak: 'błyskawica', 'śnieg', 'deszcz' itd.

Zjawiska naturalne (burza, grzmot, wiatr itp.) już u naszych przodków budziły pragnienie wyjaśnienia ich pochodzenia i znaleźć dla nich miejsce w kreacji świata, ponieważ siły natury, które wpływały na ludzi w różnych porach roku, wywoływały w nich złożone skojarzenia, stały się obrazami, personifikowały się, przybierały formę wcielenia artystycznego.

Warto więc bez zwłoki podjąć poszukiwania echa symbolicznych znaczeń 'niepokoju, impulsywności, nieroztropności' które znajdują się choćby we frazemie «вітер в голові» (pol. mieć wiatr w głowie) co oznacza brak rozważli. We frazemie «не кидати слів на вітер» (pol. nie rzucać słów na wiatr) — nie prowadzić bezcelowych rozmów również odzwierciedliło się znaczenie nierozważli, ulotności związanej z pojęciem wiatru; frazema «занести вітром» (pol. wiatrem zaniosło) — dostać się gdzieś przypadkowo zawiera nutkę szybkiej zmienności; «випускати слова на вітер» (pol. puszczać słowa na wiatr) — nie przydawać znaczenia wypowiedzi, być niepoważnym; «вітер гуляє в карманах» (pol. wiatr hula w kieszeni) — nie posiadanie pieniędzy, kompletny ich; «від вітру точиться» (pol. być wiatrem poganianym) — być zbyt zmęczonym, wychudzonym, szczupłym; «як вітром здуло» (pol. jakby wiatrem zdmuchnął) — szybko zniknąć; «пустити за вітром» (pol. puścić się za wiatrem, puścić coś na wiatr) — traktować coś lekceważąco, lub po prostu stracić coś; «вийти на вітер» (pol. puścić na wiatr) — wszystko stracić; «як вітром надмухане» (pol. niczym wiatrem nadęty) — mówią o człowieku, który rzekomo wygląda dobrze, ale naprawdę jest chory; «вітер задує та впаде» (pol. padać, ledwie wiatr zawieje) — być bardzo słabym, chorowitym; «як вітер» (pol. jak wichur) — pójść bardzo szybko.

W słowniku frazeologicznym przytacza się następujące frazeologizmy z elementem 'burza': «буря у склянці води» (pol. burza w szklance wody) — drobne zmartwienia, problemy niegodne uwagi, które wydają się być bardzo duże; «як (мов, ніби і та ін.) буря понесла кого» (pol. /niczym, jakby, zdaje się itp./ burzą niesiony) — o kims, kto bardzo szybko, wybiegł, pobiegł.

Grom z dawien dawna traktowany był jak kara za grzechy, choć w jego wizerunku dostrzegano też pana młodego, otoczonego muzyką. Grom jest obecnie kojarzony z symbolem alarmu, niepokoju, zmian, rozchwiania, a szerzej — wszelkich silnych emocji (gniew, protest itp.). Obrazową i symboliczną

ną wartość zachowano we frazemie — «як грім з ясного неба» (*pol.* jak grom z jasnego nieba) — w znaczeniu ‘nagle, niespodziewanie’.

Stały związek wyrazowy «грим би мене (тебе) вдарив» (*pol.* niech mnie /ciebie/ piorun trzaśnie) — to wyraz silnych emocji, graniczący z przekleństwem, lub — w nieco odmiennym brzmieniu — «грим би мене вдарив (побив)» (*pol.* żeby mnie tak grom uderzył /trafił/) jest używany jako zaprzysiężenie prawdziwości jego słów, szczerości intencji, zapewnienia o czymś; «як грім» (*pol.* niczym grom) — fizycznie wytrzymały, silny; «метати громи й блискавки» (*pol.* rzucać /ciskać, miotać/ grzmoty i błyskawice) — być złym, mówi ze złością: «як громом вражений» (*pol.* jak rażony piorunem) — załamany, osowiały, przygnębiony.

Błyskawicę (tożsamą ze słowem grom) od starożytności postrzegano jako wyraz gniewu bożego, skarania grzeszników. Stąd stosunek do pioruna jako zagrożenia. Ponadto, słowo-obraz piorun niesie dodatkowy sens — zaskoczenia, szybkiego działania, ale może również oznaczać rozładowanie jakiegoś napięcia, wyjścia z trudnej sytuacji. Tak więc, nagromadzenie cierpienia, bólu może być porównywane ze zbieraniem się czarnych chmur, a przezwyciężenie kryzysu emocjonalnego — z piorunem, który uderzył z chmur prosto w serce.

W frazeologii słowo ‘chmura’ ma znaczenie symboliczne: (*pol.* do chmur, pod chmury) — powie się o kimś bardzo wysokim; «як хмара» (*pol.* niczym chmura) lub «хмара тучею» (*pol.* dosł. pochmurny obłok), czy też «чорніший чорної хмари» (*pol.* czarniejszy od czarnej chmury) — bardzo smutny pochmurny, niešťeśliwy, niezadowolony; «хмари згущуються» (*pol.* chmury zbierają się /gęstnieją/) — o pogarszającym się nastroju, przeczuciu niešťeścia; «витати в хмарах» (*pol.* nosić głowę w chmurach) — być bardzo zamysłonym, roztrzępanym albo nieuprzejmym.

Słowo ‘deszcz’ ujawnia swoje symboliczne znaczenie w następujących frazeologizmach: «золотий дощ» (*pol.* złoty deszcz) — duży nieoczekiwany zysk; «щоб тебе дощ намочив» (*pol.* żeby cię deszcz zmoczył) — stosowany jest jako wyraz niezadowolenia z kogoś, podziwu lub zaskoczenia, najczęściej z zabarwieniem humorystycznym; «з дощу та під ринву» (*pol.* z deszczu pod rynnę) — trafienie z jednego niebezpieczeństwa bezpośrednio do drugiego, od jednego do drugiego, jeszcze gorszego niešťeścia., synonim «як з вогню в полум’я» — (*pol.* dosł. jak z ognia w płomienie).

Do związków frazeologicznych weszło również takie naturalne zjawisko, jak ‘mgła’: «напускати (підпускати) туману, пускати туману (в очі)» (*pol.* puszczać mgłę /w oczy/, tumanić kogoś) — powiedzieć coś niejasnego w celu ukrycia prawdy; «укритися туманом, тонути в тумані» (*pol.* okryć się mgłą, tonąć we mgle) — gdy coś staje się niewyraźne, zapomniane; «безпровітний туман» (*pol.* nieprzenikniona mgła) — smutny, nie wywołujący radości albo wręcz irytujący stan, przypadek; «туман вісімнадцятий» (*pol.* tuman skończony /do potęgi, do kwadratu itd./) — głupi i uparty człowiek.

Słowo ‘śnieg’ jest komponentem następujących wyrażeń: «як торішнього снігу» (*pol.* /np. bać się kogoś/ jak zeszłorocznego śniegu) — negacja poczucia strachu słowo, nie bać się kogoś ani trochę; «скинути увесь сніг» (*pol.* dosł. zwalić cały śnieg) — zrzucić całą winę na kogoś; «як сніг на голову» (*pol.* niczym śnieg na głowę) — pojawić się nagle, ni stąd ni zowąd [2, s. 97; 176].

JF często zawierają komponenty osobowe, związane z pojęciami ‘ciepło’ i ‘zimno’, co jest motywowane powiązaniem stanów emocjonalnych z procesami fizjologicznymi, występującymi u ludzi. W tych frazeologizmach odzwierciedlone jest np., uczucie chłodu, któremu towarzyszy strach: «мороз поза шкірою подирає» (*pol.* mróz przenika /wdziera się/ pod skórę), «кидає то в жар, то в холод» (*pol.* ogarnia kogoś naprzemiennie żar i chłód).

Frazeologizm «ні гаряче, ні холодно» (*pol.* ani grzeje, ani ziębi) oznacza obojętność, brak reakcji emocjonalnej; «обдало морозом» (*pol.* powiało mrozem /chłodem/) — o rezerwie, oschłości w kontekście nastroju lub nastawienia jednej osoby do innej; «гарний як собака на морозі» (*pol.* śliczny jak pies na mrozie) — żartobliwie, z kpinią o kimś mało urodziwym; «як вогню боятися» (*pol.* bać się jak ognia) — bać się bardzo mocno.

‘Góra’ i ‘kamień’ symbolizują ważkość stanu psychicznego: «гора лежить у душі» (*pol.* dosł. góra legła na duszy), «важкий камінь лежить на серці (душі, на совісті тощо)» (*pol.* ciężki kamień na sercu /na duszy, sumieniu itp./); «камінь із душі звалився» (*pol.* kamień spadł z serca /duszy/); «гора з плечей звалилася» (*pol.* dosł. góra zwała się z ramion) — poczucie ulgi, uwolnienie się od uciążлиwego stanu.

Istotne są też elementy, takie jak niebo, ziemia, woda, słońce (światło, świat), np.: «як у воду опущений» (*pol.* jak wrzucony do wody) — bardzo smutny, pochmurny, niešťeśliwy, niezadowolony,

«вийти (вискочити) сухим з води» (*pol.* wyjść / wyskoczyć/ suchym z wody; coś komuś uszło na sucho) — będąc winnym umiejętnie unikać kary lub krytyki, pozostawać bezkarnym lub niesplamionym [2, s. 18]; «як вода змила» (*pol.* jak wodą zmyły) — znikły bez śladu [2, s. 9].

«Готовий кризь землю провалитися» (*pol.* gotów zapaść się pod ziemię) — ktoś rozdrażniony, w sytuacji zupełnie beznadziejnej; «діставати / дістатати з-під землі» (*pol.* wydostawać / wydostać/ coś spod ziemi) — rozumiane dwojako — jako groźba wobec konkretnej osoby lub dokonanie czegoś niemożliwego, «земля горить під ногами чийми, в кого» (*pol.* grunt się pali komuś pod nogami) — sytuacja staje się beznadziejna [2, s. 55].

«Попасти пальцем у небо» (*pol.* trafić palcem w niebo, trafić kulą w płot) — powiedzieć coś niezdarne, nieodpowiednie; «як з неба впасти» (*pol.* zważyć się niczym z nieba) — pojawić się nagle, niespodziewanie; «на сьомому небі» (*pol.* być w siódmym niebie) — być bardzo zadowolonym, radosnym, nieskończenie szczęśliwym, «небо коптити» (*pol.* dosł. niebo zadymiać — *kontekst.* psuć powietrze) — żyć beczynnym, bez celu, bez pożytku innych [2, s. 107, 176].

«На місяць вйти» (*pol.* wyc do Księżyca) — być znudzonym, tęsknić; «як з місяця впасти» (*pol.* jakby spaść z Księżyca) — pojawić się nagle, nieoczekiwanie.

Według starych przedchrześcijańskich wyobrażeń komponent światła ma znaczenie pozytywne i łączy się ze znaczeniem 'cały świat', 'ziemia', 'słońce', 'światło dzienne': «світу білому не радий» (*pol.* białemu światu nierad) — o kimś silnie odczuwającym ból, gniew, strach itp.; «біле світло не миле» (*pol.* i białe światło mu niemiłe) — gdy nic nie cieszy, wszystko jest przygnębiające, irytuje ktoś; «світ у очах померк», (*pol.* świat mu w oczach pociemniał) i «світ у рогожку видається» (*pol.* świat zda się w kratkę) — gdy dla kogoś coś staje się nieznośnie trudne, złe, straszne.

Jedno ze znaczeń JF «побачити світ», «ніби на світ народитися» (*pol.* zobaczyć świat, niczym narodzić się na nowo) — to poczuć ulgę. I wreszcie, 'słońce', jako 'uosobienie piękna' lub ze znaczeniem zawartym w wyrażeniu «мати місце під сонцем» (*pol.* mieć swoje miejsce pod słońcem), czyli pewną pozycję w życiu, w społeczeństwie.

Wyrażenia — «зірок /зори/ з неба не хапати (не знімати і т. ін.)» (*pol.* dosł. gwiazd /gwiazdek/ z nieba, nie łąpać /nie zbierać, itp./ — *kontekst.* nie być orłem) — używa się, gdy ktoś nie odznacza się

wyjątkowymi zdolnościami, inteligencją, a «народитися під щасливою зіркою /зорею/» (*pol.* urodzony pod szczęśliwą gwiazdą) — gdy mowa o czyimś ciągłym szczęściu, powodzeniu [2, c. 57].

Dlatego po analizie grupy JF z komponentem nazywającym zjawiska naturalne, można z całą pewnością stwierdzić, że słownictwo języka, wyznaczające strukturę składową jednostek frazeologicznych jest ściśle związane ze światem, ale przede wszystkim — ze stanem fizycznym, psychicznym i zachowaniem ludzi. Nastrój człowieka, jego samopoczucie, stan emocjonalny można śmiało porównać do z tych zjawisk, które występują w środowisku naturalnym. Leksematyzmy aktywnie uczestniczą w tworzeniu frazeologii, tworząc abstrakcyjne skojarzenia z intelektem, pracą fizyczną, życiem, uczuciami, oraz związku z postrzeganiem świata, jego recepcją i zmiennością.

Grupa somatyzmów jako jeden z najbardziej archaicznych i odpornych na zmiany komponentów systemu słownikowego była i jest używana od zawsze przy rozwiązywaniu wielu istotnych problemów z zakresu historii języka, zwłaszcza — w celu ustalenia pokrewieństwa języków. Grupa ta należy do podstawowego korpusu słownictwa, powstałego na przestrzeni wielu wieków, które odzwierciedla nie tylko wiedzę o rodzimym o świecie, ale też o postrzeganiu samego siebie i swojego ciała; pokazuje ono także najdobitniej proces tworzenia się wtórnej nominacji, której treść semantyczna związana jest z aktywnością człowieka.

Temat pierwiastka ludzkiego w języku cieszy się ostatnio coraz większą popularnością. Frazeologizmy odgrywają szczególną rolę w tworzeniu językowego obrazu świata. Są one zwierciadłem życia narodu. Natura semantyczna frazeologizmów jest ściśle powiązana z wiedzą ogólną nosiciela języka, z praktycznym doświadczeniem danej osoby, z kulturalnymi i historycznymi tradycjami ludzi, mówiących w danym języku. Jednostki frazeologiczne przypisują obiektom właściwości, które są kojarzone z obrazem świata. Poprzez swoją semantykę jednostki frazeologiczne koncentrują się na cechach człowieka i jego działaniach.

Do powszechności użycia somatycznych jednostek frazeologicznych przyczynia się także ich sugestywność, żywa obrazowość, ludowość, prostota konstrukcji gramatycznej i różnorodność stylistyczna.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Верещагин Е. М. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. — М. : Русский язык, 1983. — 269 с.

2. Кунин А. В. Английская фразеология: Теоретический курс / А. В. Кунин. — М. : Высш. школа, 1970. — 344 с.

3. Лобур Н. В. Антропометрична метафора в мовній картині світу: типологічна модель : Автореф. дис. ...канд. філол. наук / Н. В. Лобур. — К., 1997. — 21 с.

4. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. — К., 1984. — 240 с.

5. Терехова Д. І. Психолінгвістичні особливості сприйняття соматичної лексики в українській та ро-

сійській мовах : Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Д. І. Терехова. — К., 1997. — 18 с.

6. Ткаченко В. А. Названия руки в развитии лексики индоевропейских языков: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / В. А. Ткаченко. — К., 1991. — 16 с.

7. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. — К. : Знання, 2007. — 494 с.

8. Шамота А. М. Переносне значення слова. На матеріалі художньої літератури : Дис. ...канд. філол. наук / А. М. Шамота. — К., 1971. — 284 с.

9. Шмелев Д. Современный русский язык. Лексика. Учебное пособие для студентов пед. ин-тов по специальности «Рус. яз. и литература» / Д. Шмелев. — Москва, 1977. — 334 с.

СЛОВНИКИ:

1. Словник фразеологізмів української мови / Відпов. ред. В. О. Винник. — Київ : «Наша думка», 2003. — 788 с.

2. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. УЗЗ Фразеологічний словник української мови. — К. : Освіта, 1998. — 224 с.

3. Słownik frazeologiczny języka polskiego / Red. i komentarze Jerzy Bralczyk. — Warszawa : PWN, 2008. — 590 s.